

ASKIYALARNING MAVZUIY GURUHLARI

Ataxanova Asaloy

Urganch davlat universiteti

Lingvistika: o‘zbek tili yo‘nalishi 2-bosqich magistranti

Annotatsiya: O‘zbek xalq og‘zaki ijodining o‘ziga xos janri bo‘lgan askiya san‘atini o‘rganish, yozib olish, ularning leksik jihatlarini tadqiq qilish ilm-fan oldida dolzarflik kasb etib kelgan. Tadqiqotimiz manbayi bo‘lgan askiyaga xos bo‘lgan xususiyatlarni o‘rganish, mavzuiy guruhlarini chuqur tahlil qilishni talab qiladi.

Kalit so‘zlar: payrov, so‘z o‘yini, mavzuiy guruh

Abstract: Studying, recording and researching the lexical aspects of askiya, which is a unique genre of uzbek folk art, has become relevant in front of science. The study of the specific characteristics of the source of our research requires an in-depth analysis of the thematic groups.

Key words: payrov, word game, thematic group

Askiya uzoq yillik rivojlanish bosqichini bosib o‘tgan, xalq orasida ommalashgan o‘ziga xos janr sifatida baholanadi. Askiya o‘zining serjiloligi, yumorga boyligi bilan ota-bobolarimiz e‘tiborini jalb qilib kelgan, ular tomonidan yaxshi kutib olingan. Xalqimiz orasida askiyachilikning rivojlanishi, askiya janrining ommalashuvi juda qadim zamonlarga borib taqaladi. Turli xalq vakillari tomonidan o‘zbek askiyachilik san‘ati juda yuksak baholanib kelinadi. Boshqa xalqlarda uchramaydigan mazkur janr o‘zbek xalqining so‘zga chechanligi, tagma‘nolarni ustamonlik bilan qo‘llay olishi kabi imkoniyatlarni yuzaga chiqaradi.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2023-yil 21-mart Navro‘z umumxalq bayramida askiyachilikni rivojlantirish, ushbu bebaho boylikni avlodlarga yetkazish, askiyachilik maktablarini ko‘paytirish, askiyalardagi so‘z qudrati, til tilsimining ilmiy asoslarini yaratish kerakligi haqidagi fikrlaridan ruhlanib, o‘zbek milliy madaniyatining, qadriyatlarimizning nodir namunasi hisoblangan askiyalarning til xususiyatlarini o‘rganishni maqsad qilganmiz. Mazkur

masalaga nomoddiy madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish, asrash, targ‘ib qilish va ulardan foydalanish Davlat dasturida ham alohida e‘tibor qaratilgan edi.

“Askiya” arabcha so‘z bo‘lib, Muhammad G‘iyosiddin ibn Jaloliddin tuzgan lug‘atda (Naval Kushur nashri, 1889.) “azkiyo” deb yozilgan va pok zehni, tiniq zehnga ega degan ta‘rif berilgan.

“Askiya” so‘zi “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da belgilanganidek, “ziyrak, aqlli, zehni, qobiliyatli” ma‘nolarida qo‘llanuvchi zakiy so‘zining ko‘plik shaklidir. Azkiyo so‘zi davrlar o‘tishi bilan fonetik jihatdan o‘zgarib, askiya ko‘rinishiga kelgan. Askiya – o‘zbek xalq og‘zaki ijodining bir janri bo‘lib, unda so‘z o‘yiniga, qochiriqlarga asoslangan holda ikki yoki undan ortiq kishi yoki taraflar musobaqalashadi¹.

Buyuk rus olimi – etnografi, O‘rta Osiyo xalqlari hayotining tadqiqotchisi “Turkistonda yarim umr” kitobining muallifi N.S.Likoshin san‘atimizning bu turiga alohida e‘tibor berib: “O‘zbek xalq san‘ati va o‘yinlari ichida askiya eng fikrga boy, kishilar hissiyotiga va ongiga ta‘sir etuvchi eng ta‘sirchan vosita, kishini hayratda qoldiruvchi original bahs” deb baholagan.

Uzoq tarixiy rivojlanish bosqichi askiya janrining mavzu jihatdan kengayish imkoniyatini berdi. Dehqonchilik, hunarmandchilik, chorvachilik kabi mavzularda yaratilgan ko‘pchilik askiyalar o‘ziga xos tarixiy davrlarni bosib o‘tgan.

Askiya aytish jarayonida askiyachi ijodiy maqsadi yashiringan so‘zni turli ko‘rinishlarga matn tarkibiga singdirish orqali so‘z o‘yini hosil qiladi. Askiya aytish jarayoni askiya yashiringan so‘zning butun mazmun-mohiyati, mayda detallarigacha ochib berish asosida shakllanadi. Askiyaning davomiyligi, askiyadagi fikr rivoji askiya aytuvchi har ikki tomonning hozirjavobligi, zakiyligi askiyaning mavzu doirasiga bog‘liq. Askiya matni tarkibiga singdirilgan so‘z, undan anglashilgan ma‘noga qarab askiyalar mavzuiy guruhlariga ajratiladi. Askiyalar matni atamalar bilan atamabozlik o‘yinlariga asoslanib shakllantiriladi. Ya‘ni matnda atamalar yordamida rang-barang so‘z o‘yini hosil qilinadi². Askiyachi yoki tomoshabinlar tomonidan dastlab askiya mavzusi tanlanadi. Askiya aytish jarayonida shu mavzuga doir atamalar qo‘llaniladi.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдди. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. 106-бет

² Дусматов Х. Аския матни лингвостилистикаси. Т. Фан. 2015. 11-бет

Davrlar, yillar o‘tishi bilan askiyalar mazmun jihatidan boyib, yangi-yangi mavzular doirasidagi askiya-payrovlar yaratilmoqda. An’anaga aylangan payrovlarda meva, pilla, uzum, parrandachilik, dehqonchilik, chorvachilik, imorat qurish, turli fasllar, ashula, maqol, kitob, badiiy asarlar mavzularida bahs yuritish hollari ko‘p uchraydi. Masalan, quyidagi “Ashula” payrovida faqat shu mavzu asosida suhbat bo‘lganini ko‘rish mumkin:

Mahmudjon: Dadajon, otarchiligingiz hech qolmadi-da! Xaridor topilmasa, “Ostonaga nochor o‘ldim-da keldim”, deb yopishib olasiz. Yo “Gadolardan biri” misiz.

Dadajon: Sizning ham o‘yinchiligingiz hech qolmadi-da! “Noz etma” desa bo‘ldi – yo‘rg‘alab ketaberasiz. Har narsasi evi bilanda, “Kam-kam” bo‘lsin... Sizga birov “Assalom” desa bo‘ldi, to‘yga borib “Tong otguncha” yalla qilasis.

Mahmudjon: Keling endi, Dadajon, qachongacha “Daromadi ushshoq qilib yurasiz. Tegishli tashkilotlar ham bizga “nazzora qil”ar.

Dadajon: “Koshki” edi. Bizga ham g‘amxo‘rlik qiladiganlar “Bormikin”?!

Mahmudjon: Endi bundan keyin “Oydin ko‘chalar”da “Qichqir xo‘rozim”ni aytishni bas qilarsiz.

Dadajon: Siz ham bundan keyin “Sharmanda bo‘ldim naylayin” deb yurmassiz³.

Keyingi payrovda badiiy asarlar nomlari asosida yaratilgan askiyaning guvohi bo‘lish mumkin.

Qahramonjon: Muhtaram Prezidentimiz farzandlarimizni kelajagini o‘ylab besh muhim tashabbus bilan xalqimizga murojaat qildi, bularning ichida kitobxonlik eng dolzarb omillardan biri.

Inomjon: Usta gapingizning mazmunidan kitob payrovi qilamiz, shekilli?

Qahramonjon: Albatta! Sizlarning ham ko‘p adiblardan, qiziq-qiziq asarlaridan xabaringiz bor. Xursandbek, shogirdlarning ichida kitob desa qayerdan bo‘lsa ham o‘qiysiz, shu harakatingizni bilib turib so‘raganlarga nima deb tanishtiray: “Sohil bo‘ylab chopib yurgan olapar” debmi?

Xursandbek: “Eski maktab” deb.

³ Muhammadiyev R. Askia. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 1970, - B.55-56.

Qahramonjon: Inomjon! Xursandbek mening gapimdan xafa bo‘ldimi? Akasi bo‘lmay o‘lasizmi? Peshonasini silab, ko‘nglini ko‘tarib qo‘ymabsiz-da, “Sen yetim emassan” deb.

Inomjon: “Qasoskorning oltin boshi”, deb.

Qahramonjon: Xursandbek! Inomjon “Qasoskorning oltin boshi”ni ko‘raman deb, do‘ppimni olib, bahonada “Boshsiz chavandoz”ni ko‘rib olmoqchi.

Abdurahmon. “Matmusani dutori”.

Qahramonjon. Xursandbek! Inomjonning baqir-chaqiriga e‘tibor qilmang, gapiga tushunmaganlar mendan so‘rashyapti: “Toshpo‘lat tajang nima deyapti”, deb.

Inomjon. “Sudxo‘rning o‘limi”, deb.

Qahramonjon. Abdurahmon! Ikkala yoshlarni kelajakda odam bo‘lsin, deb hidoyatga chaqirsam, tanishlarim aynitishdi: “Mehnatingizga kuyasiz, bulardan odam chiqmaydi, ikkoviyam “Shum bola”, deb⁴.

Bunda askiyachilar asar nomlarini keltirish orqali o‘sha asar nomi va nomi orqali asar mazmunidan anglashiladigan ma‘noga ishora qilishadi. Ba‘zan faqat asarning nomi so‘z o‘yini qilinishi, bibliyonimning asar matni bilan bog‘liq ma‘nosi nazarda tutilmasligi ham mumkin. Bu esa askiyachilarning mahoratiga bog‘liq⁵.

Kuzatishlar natijasida askiyalarni quyidagicha mavzuiy guruhlarga ajratishni lozim topdik:

1. Sport mavzusidagi askiyalar.
2. San‘at mavzusidagi askiyalar.
3. Fan-texnika mavzusidagi askiyalar.
4. Shaxs-nomlari va laqablariga asoslangan askiyalar.
5. Joy nomlariga asoslangan askiyalar.
6. O‘simlik nomlariga asoslangan askiyalar.
7. Hayvonlar va boshqa jonzotlar nomlariga asoslangan askiyalar.
8. Hunarmandchilik mavzusidagi askiyalar.
9. Chorvachilik mavzusidagi askiyalar.
10. Dehqonchilik mavzusidagi askiyalar.

⁴ Ushbu payrov matnidagi sheva elementlari, imloviy, ishoraviy nuqsonlar bartaraf qilinib, adabiy-orfografik qoidalarga moslashtirilgan holda olindi.

⁵ Aqmanova Sh. O‘zbek tili bibliyonimlarining struktur va funksional-semantik tadqiqi: PhD diss... - Urganch, 2023. - B.114.

11. Oziq-ovqat mavzusidagi askiyalar.

“Askiya” kitobida berilgan materiallar va xalq orasidan, arxiv materiallardan yozib olingan manbalarda sanab o‘tilgan mavzuiy guruhlariga xos askiyalar uchraydi. Ko‘p hollarda askiya nomining o‘zi uning qaysi mavzu guruhga oid ekanligini bildiradi. Bundan tashqari an’anaviy boshlanmali askiyalar ham bor, ular mikromatnli askiyalar hisoblanib, raqib tomon nimaga o‘xshatilishi shu askiyaning qaysi mavzuga doirligini ko‘rsatadi. Xususan, “Gulmisiz, rayhonmisiz, jambilmisiz?” boshlanmali askiyalarda turli xil sohaga doir so‘zlar ishtirok etadi. Askiyachi “Gulmisiz, rayhonmisiz, gultojixo‘rozmisiz?” desa, raqib “Aytganingizman” deb javob berishi va suhbatni davom qildirishi kerak bo‘ladi. “Gulmisiz, rayhonmisiz, kalamushmisiz?” yoki “Gulmisiz, rayhonmisiz, ko‘rshapalakmisiz” kabi mikromatnli askiyalar “Hayvonlar va boshqa jonzorlar nomlariga asoslangan askiyalar” sirasiga kiradi. “Gulmisiz, rayhonmisiz, muzqaymoqmisiz?”, “Gulmisiz, rayhonmisiz, achchiq qalampirmisiz?” boshlanmali askiyalar “Oziq-ovqat mavzusidagi askiyalar” hisoblansa, “Gulmisiz, rayhonmisiz, qo‘yboqarmisiz?” askiyasi chorvachilik mavzusiga taalluqlidir.

Askiyachilik musobaqalarida laqab ishlatish qadimgi an‘ana bo‘lib, laqab askiyachining shaxsiga putur yetkazish maqsadida ishlatilmaydi, balki ulardan askiya mazmunini ochish, voqea-hodisalarni tavsiflash, shaxslar timsolini yaratish hamda so‘z o‘yinlari yordamida kulgu chiqarish maqsadida, badiiy tasvir vositasi sifatida foydalaniladi. Laqab askiya mavzusini to‘ldiradi, chuqurlashtiradi⁶. Askiyalarda laqablar ba‘zan kishining jismoniy nuqsoni (kal, ko‘r, cho‘loq, kar, cho‘tir kabi), ba‘zan xarakteri, fe‘l-atvoriga qarab turli predmet, hayvonlar, parrandalar (ot, tuya, eshak, mol, laylak, echki, it, mushuk, tovuq) nomi bilan ataladi. Bunday askiyalarni mazmun jihatdan hayvon nomlariga asoslangan askiyalar bilan adashtirib yubormaslik kerak. Laqablar ba‘zan to‘g‘ridan to‘g‘ri qo‘llanmasdan o‘rniga ibora ishlatilishi ham mumkin. Masalan, cho‘tir ma‘nosida “qurt tushib ilma teshik bo‘lib ketibdi”, yoki kal ma‘nosida sho‘r bosib ola chiqqan” iboralari qo‘llanadi.

So‘z zamonamiz nutqida kishi ismlaridan foydalanilgan askiyaga xos suhbatlarni uchratamiz.

Sherali: Yangi moshina olibsiz **qutlimurod!**

⁶ Muhammadiyev R. Askiya. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 1970, - B.9-10.

Baxtiyor: **Rahmatjon** sizga ham nasib etsin.

Bu yerda “muborak bo‘lsin” so‘zi o‘rnida Qutlimurod ismi, “tashakkur” so‘zi o‘rnida Rahmatjon ismi qo‘llangan.

Askiyalar turli mavzularga bag‘ishlanganiga qaramay til birliklari yordamida birdan ortiq axborot ifodalash askiyachilarning diqqat markazida turadi.

Xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, askiya tarkibidagi so‘z, undan anglashilgan mazmunga, payrov talabiga qarab askiyalar mavzuiy guruhlariga ajraladi. O‘zbek xalqining hunarmandchilik, dehqonchilik, chorvachilik kabi mehnat mashg‘ulotlari, qiziqishlari askiyalarda asosiy an‘aviy mavzu bo‘lib kelgan va bugungi kunga qadar bunday mavzu guruhlarini kengaymoqda. Askiyalarning mavzu guruhlarini belgilash xalqimizning turmush tarzini, tafakkur olamini, lisoniy ongini aniqlashga imkon beradi.

Research Science and Innovation House

